

Миколенко О.І.,

*д.ю.н., доцент, професор кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

ВИКОРИСТАННЯ ДЕФІНІЦІЇ «ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС» В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена сучасним тенденціям щодо використання поняття «юридичний процес» в юридичній науці та законодавстві України.

Ключові слова: юридичний процес, юридична наука, законодавство України, юридична процедура.

Постановка проблеми. Вся правова система України перебуває сьогодні у перехідному стані, і, якщо система законодавства в сфері матеріального права поступово набуває певну стійкість, стабільність, формується єдина практика його застосування, то процесуальна сфера в цьому сенсі явно відстає.

Проблема юридичного процесу існувала в радянському, — а тепер і в українському правознавстві — не одне десятиліття. Вона відноситься до розряду тих проблемних питань, на які неможливо швидко і однозначно відповісти, але від вирішення яких збагачується не тільки юридична наука, а й залежить зміст законодавства, його ефективність і дієвість.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Теоретичні засади щодо розуміння юридичного процесу закладені в працях В.А. Адамовича, Д.М. Бахраха, Е.Ф. Демського, О.К. Застрожної, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, О.Є. Лункова, К.І. Малишева, Є.А. Нефедьєва, М.М. Полянського, В.М. Савицького, М.С. Строговича, Д.Г. Тальберга, В.П. Тимощука та інших видатних вчених. Але зазначені наукові праці суперечливі за змістом, оскільки кожен із науковців намагався розкритикувати існуючі концепції юридичного процесу та висвітлити переваги своєї концепції.

Метою написання статті є висвітлення особливостей використання дефініції «юридичний процес» у чинному законодавстві України та юридичній науці.

Викладення основного матеріалу. Не дивлячись на те, що такі дефініції як «процес»

та «юридичний процес» розглядаються і використовуються в багатьох галузевих науках та на загальнотеоретичному рівні, це явище комплексно досліджувалось лише в поодиноких монографічних працях.

До середини ХХ століття уявлення про юридичний процес базувалися на реально існуючих тоді цивільному та кримінальному процесі. Відповідно виділялися такі його особливості: 1) це завжди діяльність органів держави, серед яких особливе місце займає суд; 2) це судовий розгляд та вирішення спору про право з застосуванням заходів цивільно-правового примусу (якщо мова йде про цивільний процес) чи судовий розгляд справи про злочин з вирішенням питання про застосування заходів кримінального примусу (якщо мова йде про кримінальний процес). Але з другої половини ХХ століття поняття «процес» і «юридичний процес» стали досліджуватися, а разом з тим і широко використовуватись в інших галузях юридичної науки. Наприклад, з'явилися перші праці щодо аналізу таких правових явищ як адміністративний процес (О.К. Застрожна, М.Я. Масленников, Н.Г. Саліщева, В.Д. Сорокін), законодавчий процес (Д.О. Каримов, Ю.О. Корольов), арбітражний (господарський) процес (І.М. Зайцев, Т.Є. Абова), бюджетний процес (Н.І. Хімічева), нотаріальний процес (С.Г. Пасічник, Л.К. Радзівська, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса) та ін.

Чинне законодавство України також широко використовує поняття «процес». Воно вживається не тільки по відношенню та в рамках цивільно-процесуального, кримінально-процесуального, господарсько-процесуального законодавства чи законодавства про адміністративне судочинство, а й по відношенню до всіх цих видів судочинства. Наприклад, ст. 129 Конституції України та ст. 323 Кодексу торговельного мореплавства України використовують поняття «судовий процес». В Бюджетному кодексі України (ст. 2)

надається офіційне визначення бюджетного процесу. Нерідко зустрічаються поняття «виборчий процес» [141] та «референдумний процес» [144]. Розділи II (конституційне провадження) і III (особливості конституційного провадження) Конституції України свідчать про існування конституційного процесу.

Зважаючи на те, що поняття «процес», в залежності від сфери використання та контексту речення, може набувати різного значення, в законодавстві воно використовується не тільки для характеристики юридичного процесу, а й для описання фаз розвитку будь-яких предметів і явищ, що відбуваються закономірним порядком [3, 738]. Наприклад, в чинному законодавстві досить часто зустрічаються поняття «процес приватизації», «виробничі процеси», «технологічний процес», «процес виготовлення продуктів переробки» та ін.

Вказане свідчить, що слід виділяти три поняття процесу — «процес в загальносоціальному значенні», «правовий процес» та «юридичний процес». Спроби автоматично перенести загальносоціальні визначення процесу в юридичну науку є, на нашу думку, безпідставними, адже юридична наука має свою специфіку, обумовлену її предметом, що безпосередньо відображається на формуванні її категоріального апарату.

Отже «процес в загальносоціальному значенні» може мати два визначення. По-перше, такий процес — це послідовна зміна фаз розвитку предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком. По-друге, такий процес — це сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату [3, 738].

Якщо таке розуміння «процесу» залучити за аналогією до сфери юридичної науки та врахувати при цьому зміст поняття «право в об'єктивному розумінні», то можна запропонувати визначення «правового процесу». Правовий процес можна буде розглядати, по-перше, як послідовну зміну фаз розвитку предметів і явищ, що відбувається в порядку, передбаченому нормами права, і, по-друге, як сукупність ряду врегульованих нормами права послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату.

«Юридичний процес» якраз і є тим науковим поняттям, яке набуло свого специфічного змісту в юридичній науці. На жаль, суб'єктивний підхід кожного вченого, який

займається проблемами юридичного процесу, вже більше століття (спочатку вченими Російської Імперії та Радянського Союзу, а сьогодні і вченими України) не дає остаточно визначитись з його змістом.

Отже, зважаючи на те, що, по-перше, поняття «процес» має різне смислове навантаження, по-друге, в науковій літературі поряд з традиційними видами юридичного процесу (цивільного та кримінального) стали досліджувати правову природу та місце в системі юридичних знань таких понять як «адміністративний процес», «бюджетний процес», «законодавчий процес», «господарський процес», «нотаріальний процес» тощо, по-третє, констатуючи низький рівень розвитку загальноправової процесуальної теорії, виникає потреба в уточненні змісту юридичного процесу, його основних ознак і видів.

Проаналізуємо деякі з представлених в юридичній літературі думок щодо ознак юридичного процесу.

В радянські часи було опубліковано декілька монографій, які або повністю чи частково були присвячені теорії юридичного процесу. Наприклад, автори монографії «Теорія юридичного процесу» під загальною редакцією В.М. Горшеньова, характеризуючи ознаки юридичного процесу вказували, що юридичний процес: 1) це розгляд певної юридичної справи, тобто такої обставини, котра б розглядалась за законом, а його наслідки реалізуються в ім'я виконання закону; 2) це діяльність по вдосконаленню операцій з нормами права; 3) це правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб; 4) це діяльність, результати якої обов'язково оформлюються у відповідних процесуальних документах; 5) це діяльність, що викликає об'єктивну потребу в процедурно-процесуальній регламентації; 6) це діяльність, що безпосередньо пов'язана з необхідністю використання методів і засобів юридичної техніки [4, 51-64]. Такої ж думки дотримується в своїх наукових працях і С.М. Махіна [5, 42-44].

Серед представників загально-процесуальної теорії, які працювали на рубежі розпаду Радянського Союзу та створення СНД, обов'язково слід згадати В.М. Протасова. У своїй монографії він акцентує увагу не на ознаках юридичного процесу, а виводить два, на його думку, незаперечні постулати:

1) юридичний процес — це процесуальна процедура, тобто різновид правової процедури; 2) об'єм і зміст юридичного процесу визначається тим, що він служить реалізації особливих відносин — матеріальних охоронних відносин [6, 62]. Тому юридичний процес набуває свого змісту у монографії В.М. Протасова через характеристику та визначення ознак правової процедури і охоронних відносин.

З цього приводу висловлювали свої думки і видатні вчені адміністративісти, які внесли свій вклад в розвиток радянської юридичної науки та науки адміністративного права і процесу Російської Федерації.

Наприклад, Д.М. Бахрах в залежності від форм руху матерії розрізняє процеси фізичні, хімічні, біологічні, соціальні. Юридичні процеси, на його думку, є різновидом соціальних процесів і характеризуються наступними ознаками: 1) це свідомо цілеспрямована діяльність; 2) вона пов'язана з реалізацією владних повноважень суб'єктами публічної влади; 3) вона запрограмована на досягнення певних юридичних результатів, спрямована на вирішення юридичних справ; 4) проміжні та кінцеві результати процесу закріплюються в офіційних документах; 5) повна (чи в основному) регламентація діяльності юридичними процесуальними нормами [7, 153].

В.Д. Сорокін визначає, що юридичний процес: 1) це чітко виражена державно-владна діяльність; 2) це динамічне поняття, що означає достатньо складну діяльність відповідних органів державної влади, через яку реалізуються їхні функції — законодавчі, виконавчі, правоохоронні і ін.; 3) це не будь-яка державна діяльність, а виключно юридична як за змістом, так і за цілями та результатами; 4) об'єктивно потребує спеціального правового регулювання; 5) зв'язок процесу з методом правового регулювання (особливо, коли мова йде про цивільний, кримінальний і адміністративний процеси) [8, 446-451].

Слід відзначити, що сьогодні в Україні комплексних досліджень юридичного процесу на загальнотеоретичному рівні недостатньо. Серед них можна виділити кандидатську дисертацію О.В. Фатхутдінової «Теоретико-правові проблеми юридичного процесу». Вона вважає, що до юридичного процесу належить будь-яка правова процедура, а тому до ознак, які характеризують юридичний процес,

відносить ієрархічність, структурованість правовими відносинами, наявність чітко визначених суб'єктів, націленість на досягнення правового результату, нормативну урегульованість, імперативність [9, 6-10].

О.М. Бандурка і М.М. Тищенко зазначають, що юридичний процес характеризують такі основні і додаткові ознаки [10, 9-10]: по-перше, це організаційна форма діяльності, яка завжди пов'язана з розглядом таких обставин і фактів, які базуються на праві (законі) і тягнуть певні юридичні наслідки; по-друге, являє собою сукупність правових форм діяльності виключно вповноважених на те суб'єктів; по-третє, це така галузь людської практики, яка являє собою органічну взаємозв'язану систему дій щодо вчинення операцій з нормами права; по-четверте, завжди розглядається як діяльність, результат якої закріплюється прийняттям відповідних правових (таких, що мають офіційний характер і встановлену законом форму) актів; по-п'яте, це така діяльність, яка об'єктивно потребує процесуальної регламентації; по-шосте, для юридичного процесу необхідне використання різних методів і засобів юридичної техніки, досягнень науково-технічного процесу.

О.В. Кузьменко серед ознак юридичного процесу називає наступні: а) це всі нормативно-регламентовані процесуальні форми правової діяльності; б) це система взаємопов'язаних, спеціально упорядкованих, розташованих у певному порядку дій та операцій, що підпорядковані певній меті, в) це система дій, яка приводить (за допомогою відповідних прийомів та засобів) до конкретного результату [11, 9].

Заперечуючи вище названим науковцям, В.П. Тимошук зазначає, що адміністративне право як галузь права і галузь правової науки не може не зважати на загальні ознаки «юридичного процесу» як правової категорії. Адже у класичних процесуальних галузях права — кримінальному та цивільному — ознаками процесу є, насамперед, наявність спору між сторонами, а також його вирішення судом. Іншими ознаками процесуальності, на думку В.П. Тимошука, є наявність у сторін процесуальних прав та обов'язків, а також проведення «слухань» [12].

А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко та Р.С. Мельник на відміну від, наприклад, В.М. Горшеньова

і В.М. Протасова, які намагалися або ототожнювати, або співвідносити як загальне та часткове поняття «юридична процедура» та «юридичний процес», зазначили, що кожен вид процесу має своїм джерелом відповідну гілку державної влади. Тому, на їх думку, не можна ототожнювати так званій «управлінський процес» (адміністративну процедуру) з «адміністративним процесом», тобто діяльністю адміністративних судів щодо розгляду адміністративних публічних спорів [13, 41-42]. Серед основних ознак юридичного процесу ці вчені запропонували виділяти наступні: 1) це розгляд певної юридичної справи (зазвичай спору про право чи правопорушення); 2) це діяльність щодо здійснення операцій із нормами права; 3) правова природа юридичного процесу проявляється, перш за все, у його результатах; 4) це юридична форма діяльності відповідної гілки влади.

Всі запропоновані вище точки зору збігаються в тому, що юридичний процес це: а) діяльність, яка в повному обсязі (чи в основному) регулюється процесуальними нормами; б) діяльність, пов'язана з вирішенням юридичних справ; в) діяльність цільова, свідомо і спрямована на досягнення певного юридичного результату.

Більшість вчених характеризують юридичний процес як діяльність, пов'язану виключно з реалізацією державно-владних повноважень. Цьому заперечує, наприклад, О.В. Фатхутдінова. Вона вважає, що існує приватний юридичний процес в приватному праві [9].

Переважає більшість вчених серед ознак юридичного процесу називає таку ознаку як офіційне оформлення заключними та проміжними документами. Наприклад, В.Д. Сорокін таку ознаку юридичного процесу не називає, вважаючи її не суттєвою [14, 77-184].

Всі інші ознаки юридичного процесу, що пропонуються вченими в юридичній літературі, носять суперечливий, а разом з тим, дискусійний характер.

На різноманітність ознак юридичного процесу, які називаються вченими в наукових працях, передусім впливають їх погляди на зміст юридичного процесу. І ці погляди не можна звести лише до двох концепцій (юридичний процес у широкому та вузькому розумінні), як це надається в навчальній літературі [13, 50; 15, 257-258]. В юридичній

літературі представлені різні думки щодо змісту юридичного процесу: а) це юрисдикційна і правоохоронна діяльність органів правосуддя; б) це юрисдикційна і правоохоронна діяльність уповноважених органів держави і інших суб'єктів; в) це вся правозастосовна і правотворча діяльність компетентних органів; г) це процес реалізації матеріально-правових норм незалежно від форм такої реалізації; д) це вся юридична діяльність державних органів (правотворча, правозастосовна, засновна, контрольна, розпорядча) [16, 41-42].

Висновок. Як бачимо, дослідження такого правового явища як юридичний процес є доволі проблематичним. Таке дослідження не може відбуватись без впливу суб'єктивних факторів (вибір вченим методів наукового пізнання, рівня наукового пізнання, опорних координат, з яких було розпочате дослідження тощо), а тому «юридичний процес», як категорія юридичної науки, не набув свого однозначного змісту та визначається кожним вченим в залежності від тих суб'єктивних критеріїв і ознак, які на думку вченого повинні його характеризувати.

Література:

1. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 6 квітня 2004 р. №1667-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2004. — № 30-31. — Ст. 382.
2. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 червня 2004 р. №1932-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2004. — №36. — Ст. 448.
3. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / уклад. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник ; за заг. ред. проф. В. В. Дубічинського. — Х. : ШКОЛА, 2006. — 1008 с.
4. Теория юридического процесса : монография / В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников, И. М. Погребной [и др.] ; под общ. ред. проф. В. М. Горшенева. — Х. : Вища школа, 1985. — 192 с.
5. Махина С. Н. Административный процесс: проблемы теории, перспективы правового регулирования / С. Н. Махина. — Воронеж : Изд-во Воронежского государственного университета, 1999. — 232 с.
6. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории / В. Н. Протасов. — М. : Юридическая литература, 1991. — 144 с.
7. Бахрах Д. Н. Административное право : учебник для вузов / Д. Н. Бахрах. — М. : БЕК, 1996. — 368 с.
8. Сорокин В. Д. Избранные труды / В. Д. Сорокин. — СПб : Юридический центр Пресс, 2005. — 1086 с.
9. Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Фатхутдінова. — Київ, 2000. — 16 с.
10. Бандурка О. М. Адміністративний процес : підручник для вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. М. Тищенко. — К. : Літера ЛТД, 2002. — 286 с.

11. Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор. юрид. наук : спец. 12.00.07 — адміністративне право и процес; фінансове право, інформаційне право / О. В. Кузьменко ; Київський національний університет внутрішніх справ. — Київ, 2006. — 32 с.

12. Тимошук В. П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упорядник В. П. Тимошук. — К. : Факт, 2003. — 496 с.

13. Комзюк А. Т. Адміністративний процес України : навчальний посібник / А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельник. — К. : Прецедент, 2007. — 531 с.

14. Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право : учебник / В. Д. Сорокин. — СПб : Юридический центр Пресс, 2004. — 540 с.

15. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навчальний посібник / С. Г. Стеценко. — К. : Атіка, 2007. — 624 с.

16. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. — М. : Инфра-М, 2003. — 240 с.

Миколенко А.И. Использование дефиниции «юридический процесс» в юридической науке и законодательстве Украины.

Аннотация. Статья посвящена современным тенденциям по использованию понятия «юридический процесс» в юридической науке и законодательстве Украины.

Ключевые слова: юридический процесс, юридическая наука, законодательство Украины, юридическая процедура.

Mikolenko A.I. Using the definition of «legal process» in the jurisprudence and legislation of Ukraine.

Summary. The article discusses modern trends on the use of the term «legal process» in the jurisprudence and legislation of Ukraine.

Keywords: legal process jurisprudence, the law of Ukraine legal procedure.